

גורמי התנחלות בני ישראל בהרי יהודה

מאת מנשה הראל

הרי יהודה מתמשכים מהר בעל-הצד אשר בגבול שומרון בצפון, ועד עמק באר-שבע בדרום ואורכם כ-90 ק"מ, ומשתרעים מהשפלה במערב ועד בקעת הירדן וים המלח במזרח, ורחבם כ-40—50 ק"מ. הרי יהודה מתחלקים לשלושה גושים: גוש הרי חברון בדרום, שאורכם כ-50 ק"מ, הרי ירושלים במרכז לאורך 20 ק"מ, והרי בית-אל בצפון לאורך כ-20 ק"מ. גובהם הממוצע של הרי ירושלים הוא כ-800 מטר על פני הים והם מתרוממים ועולים, צפונה להרי בית-אל ודרומה להרי חברון, ומגיעים לגובה שלמעלה מ-1,000 מטר בשני המקומות. במת הרי יהודה הולכת וצרה בסביבות ירושלים, ומתרחבת במידה רבה בהרי בית-אל שמצפון, ואילו לצד הרי חברון רכס ההר מתחלק לשתי שלוחות: לדרום-מערב לבאר-שבע העיר, ולדרום-מזרח לחבל ערד. מבנה זה גרם לכך שבהרי יהודה עוברת דרך ראשית היוצאת משכם באכה באר-שבע¹, אולם במת ההר בצפון יהודה ושלוחות ההר בדרום, איפשרו סלילת מסילות נוספות בהן הן בעבר והן בימינו. אי לזאת הרי ירושלים מסתעפים מערבה בשלוש שלוחות המשתפלות והיורדות ימה: שלוחת בית-לחם—ביתר, שלוחת צובה—קרית יערים, ושלוחת גבעון ועמק אילון. אף בהרי בית-אל קיימות שלוש שלוחות המשתפלות מערבה למישור החוף, כלל שלוחות אלה גרמו לבנין מסילות בעבר וכבישים בימינו על גבי השלוחות או במדרונותיהן.

תנאי אקלים של הרי יהודה מושפעים מהקירבה למדבריות הנגב ובקעת ים-המלח, מותנים במרחקם הרב מהים התיכון, ותלויים בגבהם הרב מעל פני הים התיכון. לפיכך כל החבלים המונחים בדרום הרי יהודה וממזרח לקו פרשת המים, תנאי אקלים יהא שחון וחרב, וכל החבלים הקבועים בצפון הרי יהודה וממערבם תנאיהם לחים וגשומים. עובדה אקלימית זו גרמה לכך שהרי חברון המשתרעים לאורך כ-50 ק"מ, ישוביהם היו מעטים בעבר ואף דלים בימינו, ואילו ישובי הרי ירושלים ובית-אל היו והינם רבים אף בימינו. ישובי הרי ירושלים רבים, הן מפאת מציאות הבירה בהם, והן בגלל שלוחותיהם הפונות מערבה אל הים התיכון, שהוא מקור הגשמים והברכה. ישובי הרי בית-אל רבים הן בגלל רמתיותם הנרחבת ושלוחותיהם המשתפלות מערבה עד מישור החוף, ובעיקר מפאת מיקומם בצפון הרי יהודה, עובדה הגורמת לספיגת גשמים רבים וכתוצאה מכך אדמתם פוריה יותר.

ההבדל הטקטוני

ביהודה קיים קימרון גדול אחד המתמשך לאורך למעלה מ-100 ק"מ, ואילו בהרי שומרון והגליל, קיימים גם קמרים וגם קערים ובמיוחד שקעים. עובדה זו

מקשה על הגישה להרי יהודה וכן גם על העיבוד החקלאי בהם. שעה שבשקעים הרבים של הרי שומרון והגליל וברכסיהם הקירטוניים הרבים שבקערים ניתן לעבד עיבוד חקלאי נוח, ועמקים אלה אף שימשו בתוואי נוח לדרכי מעבר לשירותים).

ההבדל הסטרטגרפי

הרי צפון הארץ בנויים סלעים מתקופת הקרטיקון חתהתון והעליון, ושכבות צעירות אחרות מתוך השלישון ואילך, דהיינו סלעים רכים וקשים המשמשים בערבוביה. הרי יהודה לעומתם עיקרם סלעים מגיל הקינומן והטורון, דהיינו סלעים קשים בדרך כלל, עם רבדים דקים של חרסית חוור-מוצא ומעט סלעי קירטון פריכים. החתך הבא בסלעי הקינומן של ירושלים יסביר לנו את טיב הסלע:

בקינומן העליון קיימת אבן גיר חוורית ונארי. סלעים רכים אלה ניתנים לחציבה בנקל וכן נוחים הם לעיבוד חקלאי. אולם סלעים אלה קיימים בחבלים מצומצמים ביותר מצפון, ממערב ומדרום לירושלים.

בקינומן התיכון קיימים סלעי גיר קשים המכונים דולומיט ומלכה, ובתשיתם קיים חוור-מוצא הפריך ושאינו מחלחל מים. בחבל זה קיימות מדרגות טבעיות (טרסות) רבות ורחבות יחסית, מפאת שיכבת חוור-מוצא, שהיא אף מתפוררת לאדמה נוחה לעיבוד חקלאי, וכן קיים כאן שפע מעיינות בגלל אטימות החוור לחדירת מי הגשמים.

בקינומן התחתון קיימים סלעי גיר ודולומיט קשים ביותר, ולפיכך נמצא כאן מדרגות טבעיות צרות ביותר, וקירות זקוקים של הסלעים במדרון ההר המתווים גורם מונע לעיבוד חקלאי, והמעבר דרכם ובהם קשה ביותר.

ההבדל הטופוגרפי

הרי יהודה נמנים בין ההרים הגבוהים ביותר של הארץ, וההרים השלמים ביותרם במבנם והאחידים בצורתם בכל הארץ, כי אין שום גיא חוצה את הרי יהודה למלוא רוחבם כבשומרון או כבגליל התחתון. הקימרון הארוך ברכס ההר שכוונו הוא צפון-צפון-מזרח — דרום-דרום-מערב גורם לכך, שהרי יהודה מהווים עמוד שדרה, אשר בשיאיו עובר קו פרשת מים אחיד למלוא אורכו, עובדה שאין מושלה בשאר הרי הארץ. הינשאותם של הרי יהודה מעל פני סביבתם, ובמיוחד מציאות שקע ים-המלח העמוק ביותר בעולם ממזרחם גורם לכך, שבהרי יהודה קיימים מדרונות תלולים הן למערב — לשפלה, ובמיוחד למזרח — לשקע חירון וים-המלח). מבנה זה בנוסף למדבריות האופפים את הרי יהודה מדרום וממזרח, הביאו לידי כך, שהרי יהודה שימשו כמבצר טבעי בפני כל פולש בכל תולדותיהם. מאידך, הרי שומרון והגליל התחתון הפרוצים והמבותרים על ידי שקעים מעבריהם השונים, שימשו מטרה נוחה לכל אויב ופורץ שעבר את הארץ לאורכה ולרוחבה.

ההבדל האקלימי

הרי יהודה הם ההרים השחונים בין הרי צפון הארץ, וזאת משום קירבתם

לנגב היבש והחרב. שחינותם של הרי יהודה נקבעת אף עקב ריחוקם מהים התיכון:

הרי חברון, ירושלים ובעל חצור רחוקים כ-53 ק"מ מן הים התיכון. הרי גריזים ועיבל בשומרון — כ-40 ק"מ. הר המירון בגליל — כ-30 ק"מ. אף הר החרמון שבגבול סוריה מרחקו כ-46 ק"מ מהים התיכון בלבד. כמו כן הרי יהודה הגבוהים חוסמים בפני הרוחות הרוויות אידי מים הנושבות ממערב, ומאידיך הם סמוכים לשקע ים המלח העמוק. לפיכך מדבר יהודה הוא רחב ביותר, באשר שיאי הרי יהודה רחוקים כ-27 ק"מ מים המלח ורוחב המדבר בהם מגיע ל-20 ק"מ. הר בעל חצור בשומרון רחוק 22 ק"מ מהירדן והמדבר במזרחו משתרע לרוחב 12 ק"מ. פרשת המים בגלבע מרחקה כ-14 ק"מ מהירדן, והמדבר שבמזרחו, משתרע לרוחב 3 ק"מ בלבד¹.

עובדות אלה גורמות לכך, שכמות המשקעים השנתית מגיעה בצפון הרי יהודה ל-700 מ"מ ובדרום ל-200 מ"מ בלבד, ואילו במערבם גם כן כ-700 מ"מ ובמזרחם כ-100 מ"מ בלבד. לעומת זאת בהרי שומרון הנמוכים יותר מהרי יהודה, על אף זאת שהם נמצאים מצפון להרי יהודה, כמות משקעיהם השנתית מגיעה ל-70 מ"מ וכמות דומה נמטרת על הכרמל הסמוך לים התיכון, ואילו בגליל התחתון הנמוך ביותר בין הרי הארץ, שוקעים כ-500 מ"מ משקעים בשנה, ובהרי הגליל העליון, הגבוהים ביותר בארץ והצפוניים ביותר שוקעים למעלה מ-1,000 מ"מ משקעים בשנה.

עובדה אקלימית זו הביאה לכך, שבקרבת מקום למזרח קו פרשת המים של הרי יהודה, ומדרום לשיאי הרי חברון משתרעים מדבריות, ובגבולם לא קיימים ישובי קבע רבים, אלא ישובי רועים ומגדלי מקנה חצאי נוודים².

הישוב ביהודה

הגורמים הפיסיים והאקלימיים שהזכרנו קבעו את מידת התפשטותם של הישובים בהרי יהודה, דהיינו טרשיותם של הרי יהודה וסמיכותם למדבריות הנגב ומדבר יהודה, ומדרונותיהם התלולים לכל עבר, צימצמו והגבילו את אפשרות היאחזות הישוב בהם. לפיכך מאמץ האדם להתנחל בהרי יהודה ולהתיישב בין סלעיה היה גדול כמה מונים, הן בהתנחלות בשומרון והן מההתיישבות בגליל. אם כן מה הן הסיבות להתנחלות האדם בהרי יהודה, היכן יו מקומות התיישבותם, ובאלו תקופות התפשט הישוב בהם?

גורם חשוב להיאחזות הישוב בהרי יהודה היה המסחר הבינלאומי. לאורך פיסגת הרי יהודה נמתחה בעבר מסילה ראשית הקיימת גם בימינו, שנתיבה הוא: שכם, בית-אל, ירושלים, בית-לחם, חברון ובאר-שבע. מסילה חשובה זו שנקרא לה בשם "דרך האבות" משום שאבותינו עברו בה בדרךם מארם נהריים לארץ כנען ומצרים, נתחברה לשתי דרכים חשובות בצפון: ל"דרך המלך" המקראית שהגיעה עד נחל יבוק בגלעד ומכאן הסתעפה לעמק שכם; ול"דרך הים" שנסתעפה מעמק יזרעאל ועברה מהעיר יזרעאל דרומה לעין-גנים (ג'נין) ועמק דותן בואכה שכמה. אם כן, "דרך האבות" שימשה כאלטרנטיבה טובה ביותר הן

ל"דרך המלך" שקישרה את ארם נהרים דרך הרי עבר הירדן המזרחי ואילת למצרים; והן ל"דרך הים" שעברה מארם נהרים דרך עמקי הארץ, מישוריה חופה בואכה מצריימה. האלטרנטיבה ל"דרך המלך" מעלתה היא בכך, שהחל מנחל יבוק דרומה "דרך המלך" עברה בגבול המדבר השחון והקשה למעבר, וכן החשש מפני התקפות שודדי המדבר שוסי השיירות היה רב בחבל ארץ זה. מעלתה של "דרך האבות" בהשוואה ל"דרך הים" היתה בכך, שבדרך הרי יהודה לא היו שדות מזרע רבים כבעמקים ומישור החוף, ולפיכך היה קל לנוודים מגדלי המקנה לעבור בהם, ללא הכרח לשמור על המקנה לבל ישחית את יבול השדות. כמו כן שיירות המסחר איגפו דרך זו ונמנעו מתשלום מס לישובים שחלשו על "דרך הים". מאידך, מבאר-שבע דרומה לכיוון מצרים עברה דרך מסחרית ראשית ודרך לשיירות מקנה, דהיינו לאורך "דרך שור", שעה שב"דרך הים" שהיתה דרך צבאית בעיקרה, עברו שיירות מלחמה בעיקר. (ידוע ש-9 מכל 10 שיירות המעבר המעבר שעברו בתוואי "דרך הים" בכל תולדותיה היו שיירות מלחמה).⁹ חשיבותו הנוספת של עמק שכם כצומת לנתיבות המסחר והנוודים היתה בכך, שלכאן הגיעה דרך המסחר החשובה והראשית, דהיינו דרך שיירות הבשמים וחפצי המותרות, שעברה מן המזרח הרחוק דרך המפרץ הפרסי, ודי סירחאן ורבת-עמון לעמק שכם אשר בארץ כנען בואכה מצריימה. לפיכך במסילה זו, ב"דרך האבות" עבר אברהם אבינו בדרכו מפרץ ארם לעמק שכם, חברון ובאר-שבע לארץ מצרים. גם יעקב אבינו המשיך בתוואי זה דרומה בעברו אף נחל יבוק, שכם, בית-אל, בית-לחם לבאר-שבע. אף אורחת המסחר הישמעאלית שבאה מן הגלעד, קנתה את יוסף מאחיו בעברה במסילה זו. פרט חשוב נוסף הוא, שמלכי מצרים בתקופה הכנענית קיימו מסעות רבים, בעברם בדרך השפילה אל לב הרי יהודה ועמק שכם לגלעד, הן לשם השתלטות על המלכים, הרוזנים והשליטים הכנעניים והאמורים, והן לשם מעבר נוח אל "דרך המלך".¹⁰

אם כן ראשית ההתנחלות בארץ יהודה נעוצה בשיירות המסחר והנוודים שעברו לאורכם, בדרכם מארם נהריים לארץ מצרים ובחזרה, או חצו את ארץ יהודה בהרי ירושלים בדרכם מ"דרך המלך" ומדבריות ערב אל "דרך הים" או בחזרה. לפיכך מוצאים אנו ניצני ישוב מעטים בהרי יהודה בתקופה הכנענית, שעיקרם שירתו את שיירות המסחר והנוודים, ואף עסקו בחקלאות ובמלאכה. דלילות הישוב בהר בתקופה זו היתה, משום היעדר העבות שכיסה את רוב סלעי ההרים, הטרשים הרבים שמנעו עיבוד חקלאי, ומקורות מים חיים דלים שנבעו בהרי יהודה. עיקר ההתיישבות בהרי יהודה החל עם התנחלות בני ישראל בארץ כנען, ועל ידי שבטי ישראל. אם כן מה הן הסיבות והעדויות לכך?

בני ישראל נדדו במשך ארבעים שנה במדבריות סיני והנגב, ובמשך עת שהותם במדבר, נכשלו במלחמותיהם עם יושבי ארץ הנגב, העמלקים, האמורים והכנענים. לפיכך, קבוצות קטנות משבטי הנוודים ניסו להיאחז בספר של הרי יהודה הסמוך לארץ הנגב, והמשיכו באורח חייהם כחצאי נודדים דהיינו כמגדלי מקנה ועובדי אדמה גם יחד.

בעלות בני ישראל לארץ כנען, העמקים והמישורים של הארץ היו מיושבים ברובם על ידי שבטי הכנענים ושאר יושבי הארץ. לפיכך נאלצו בני ישראל להיאחו בהר המיוער, הטרשי והדל בשטחי אדמה חקלאית ובמקורות מים חיים רבים.

עם התיישבות בני ישראל בהרי יהודה, הוקפו ההרים על ידי אויבים רבים: כנענים ופלשתים במערב, עמלקים ואדומים בדרום, מואב ובני עמון במזרח. לפיכך כורח המציאות הביא את בני ישראל, שהיו אמונים על עיבוד חקלאי במדרגות (טרסות), לידי כך שהמציאו את שיטת הגידולים החקלאיים באפיקי הנחלים של מדבריות סיני והנגב במשך שני דורות לשהותם בהם, והיו אמנים להוציא מים מן הסלע החרב במדבר להיאחו בהרי יהודה. לאור עבר רב-מעש זה, החלו בני ישראל לפתח תרבות של חקלאות המדרגות (טרסות) בהרי יהודה, שאת עקבותיהם אנו רואים כיום בכל רכס, שלוחה ומדרון. מאידך, מתנחלי ישראל פיתחו שיטה של אגירת מים במעיינות הדלים של ההר, על ידי חפירת ניקבות ומנהרות בלב ההר לשם העשרה והעלאת תקופת מימי המעיינות. עמל נמלים על-אנשי זה, דהיינו דרוג של כ-70% מהרי יהודה במדרגות חקלאיות ("חליבת" המים הדלים של ההר, לא בלבד שהביאו את האכרים לגידול דגן, תירוש ויצהר לשם סיפוק צרכי ההר בלבד, אלא הביאו את מתנחלי הרי יהודה וירושלים לעצמאות כלכלית, עד כדי כך, שקיים היה אף יצוא של תירוש ויצהר מחבל ההר לארצות השכנות השחונות.

מעניין לברר מה הן התקופות בהן התפתח הישוב החקלאי בהרי יהודה, ומתי חלו בה תקופות של שפל כלכלי. מתברר איפוא, שהחקלאות ביהודה היתה מותנית בעלייתה ובירידתה של ירושלים הבירה. בימי זהרה וגדולתה הדתית והפוליטית של ירושלים נתרחבה ונתפשטה החקלאות וכללה את כל ישובי הרי יהודה, ובימי ירידת הבירה חרבה החקלאות.

נראה לנו שתחילת החקלאות האינטנסיבית ובנין המדרגות בהרי יהודה ובירושלים, החלה עם התנחלות בני ישראל בהר, לאור נסיון דורות רבים של עבודת אדמה אינטנסיבית בארץ גושן שבמצרים, ובנין מדרגות חקלאיות בשיפולי נחלי מדבריות סיני והנגב, שניזונו משטפונות הגאות בימות הגשמים.

בימי בית ראשון גדלה ירושלים הבירה, ואיתה יחד נתפשטו שדות המזרע מערבה לשלוחות הרי ירושלים ובית-אל, ודרומה אל במת הרי חברון ומדרונותיהם. שיא גידול הישוב בירושלים היה בימי בית שני, שעה שאומדן תושבי ירושלים הגיע ל-200,000 נפש. לפיכך בתקופה זו התרחב גבולה של ירושלים העיר צפונה, במקום בו בנו הורדוס ויורשיו שתי חומות נוספות. בעקבות התרחבותה של ירושלים התקיים שיא התפשטות תרבות חקלאות המדרגות בהרי יהודה בימי בית שני, בשעה שכפרי הרי יהודה שימשו עורף כלכלי לתושבי ירושלים, וסיפקו את מחסורם של עולי הרגל הרבים. עקבות מדרגותיהם נגלים עד היום בשלוחות המערביות של ירושלים ובמדרונות נחלי שזרק ורפאים במיוחד. לאחר חורבן בית שני הלכה ושקעה תרבות חקלאות המדרגות, כי בימי השליטים הנוכריים בארץ ישראל, ירושלים לא שימשה כבירה לתקופות ארוכות. לפיכך, האוכלוסיה

הקבועה של ירושלים וישובי ההר נטשה את נחלותיה המזונחות והתיישה במקומות נוחים יותר, דהיינו בחוף, במישורים ובעמקים, וכך נסחפה אדמת המדרגות ונהרסו הטרסות החקלאיות והן עומדות בשיממונם עד ימינו. אם נשאל מדוע תפוצת המדרגות בהרי יהודה רבה יותר מבהרי שומרון והגליל, הרי יתברר לנו שכלל הגורמים שמנינו חברו יחד והשפיעו על תרבות חקלאות המדרגות בהרי יהודה, והרי עיקר הסיבות לכך:

א. כמות הגשמים המעטה יחסית בהרי יהודה, הסמוכים הן למדבריות הנגב והן למדבר יהודה, ושנות הבצורת הפוקדות לעתים מזומנות את הרי יהודה, אילצו את תושבי הרי יהודה ועודדום לפתח שיטת חקלאות המדרגות, במדרונות הרים וגאיותיהם. בפרט אם נזכור שבני ישראל בהיותם במדבריות סיני והנגב במשך 40 שנה סיגלו לעצמם את שיטת עיבוד האדמה בנחלים, על ידי פיתוח שיטת עיבוד מדרגות הגיאיות, שניזונו משיטפונות גשמי החורף.

ב. בהרי הגליל ושומרון נפוץ ביותר סלע הקירטון הפריך והנוח לעיבוד, ולא היה צורך בדירוג בעיבוד החקלאי; שעה שבהרי יהודה רבים סלעי הגיר והדולומיט הקשים כצור ותהליך הוצרות הקרקע בהם איטי למדי לפיכך. על כן היה הכרח לבנות מדרגות בהרי יהודה, לשם יצירת קרקע ולשם מניעת סחף קרקע גם יחד. ואכן, אם בשומרון קיימות עוד מדרגות עיבוד, הרי זה משום קירבת שומרון ליהודה, ואילו בהרי הגליל, כמעט ואין אנו מוצאים מדרגות חקלאיות עתיקות בדרך כלל.

ג. הקארסט מפותח בשומרון ובמיוחד בגליל הגשום⁹. לפיכך הבלייה המהירה של סלעי הרי שומרון והגליל, כתוצאה מהקארסט המפותח בהם גרמה לכך, שבשומרון ובגליל קיימים עמקי קארסט רבים ופוריים. ואילו בהרי יהודה, שעקב תנאי אקלים השחון יותר, הקארסט אינו מפותח ביותר, ולפיכך קיימים כאן שדות טרשים נרחבים המונעים עיבוד חקלאי. מאידך, בסלעי הגיר הקשים של הרי יהודה התופשים את מרבית שטח ההר, נתפתחו מדרגות טבעיות הנמשכות ברציפות לאורך מאות מטרים. הרצון העז של תושבי הרי יהודה להיאחז בקרקע ולמנוע סחף מהמדרגות הטבעיות האלה, המריצים לבנות גדרות בקצות המדרגות, כדי למנוע אבדן קרקע ועל מנת לנצלם לעיבוד חקלאי.

ד. הרי שומרון והגליל הסמוכים למרכזי השבר והשקע הגדולים של בקעת הירדן, העמקים והשבר הגדול בים התיכון, הושפעו משקעים אלה ולפיכך קיימות בהם בקעות טקטוניות רבות שבהן ניתן לפתח עיבוד חקלאי אינטנסיבי, ואילו הרי יהודה חסרים בקעות.

ה. הרי יהודה הם ההרים המבודדים ביותר טבעית, משאר חבלי הארץ. כמו כן תושבי הרי יהודה היו מבודדים מסביבתם ברוב תולדותיהם על ידי עמים נוכריים כגון: פלשתים, כנענים, כותים, אדומים, הליניסטים וכו'. לפיכך תושבי הרי יהודה נאלצו להיות יחידה אוטונומית מבחינה כלכלית, במשך רוב תולדותיה ובמיוחד בימי חרום ומלחמה. ועל כן תושבי הרי יהודה השקיעו את מרצם ומאמציהם, הונם ואונם לפיתוח תרבות המדרגות.

ו. ירושלים ברוב תולדותיה היתה העיר הגדולה ביותר של הארץ, ובחלק ניכר מתולדותיה אף מרכז השלטון והדת. לפיכך המשיכה אליה ובמיוחד על ידי עולי הרגל הרבים, עודדה את תושביה ותושבי כפריה מסביב לבנות פרוזדור חקלאי שישמש עורף כלכלי.

ז. ירושלים כבירה, כמרכז דתי ואדמיניסטרטיבי, משכה אליה מעמדות סוחרים רבים, שנהרו אליה אף מעבר לגבולות הארץ, לקנות את תוצרת החקלאות ובמיוחד את התיירוש, היצהר והמקנה. לפיכך התאמצו תושבי הרי יהודה לגדל גפן וזית בכל אתר ואתר במדרגות החקלאיות: דגן בגיאיות, זית במדרונות התחתונים הברוכים בקרקע עמוק, וגפן במדרונות העליונים המכוסים בקרקע דל יחסית. כן הביאו את תוצרת הצאן מהספר המדברי למרכז המסחרי הגדול ביותר של הארץ — לירושלים.

עוזה ועוצמתה של ירושלים הבירה, או חולשתה ורפיונה היו תלויים ומותנים בכושרם של שליטי יהודה וישראל, לאחד את כלל שבטי ישראל מסביב לבירה הדתית והפוליטית בירושלים. בימי אחדות פריחה ושיגשוג משלו שליטי ירושלים על השפילה ומבצרי מבואות הרי יהודה, על ער מישור החוף ועבר הירדן המזרחי. ירושלים בימי רפיונה, הצטמצמו גבולותיה ואיתה גם יחד הצטמק הישוב בהר ובשפילה, במישור ובעבר הירדן המזרחי. בימי חולשה אלה, נעזבה החקלאות בכפרי הרי יהודה וניטשו שדות המזרע במדרגות. ירושלים בימי גדולתה היתה הלוח המקשר והמגשר בין סחר שכנותיה מדרום ומצפון, דהיינו בין ארץ מצרים לארץ שנער, ובין המערב והמזרח, כלומר בין סוחרי שיירות „דרך הים“ ו„דרך המלך“ והמפרץ הפרסי. ירושלים בימי ירידתה ובימי שקיעתה נעזבה וניטשה, ואיתה יחד דעכו הישובים החקלאיים ונהרסה תרבות המדרגות המפוארת, נעלמו שיירות המסחר וניטשטשו נתיבי המעבר בהרי יהודה. אומץ רוחה וגבורתה של אוכלוסית ירושלים והרי יהודה בימי בית ראשון ושני ובמיוחד חיטולם של תושבי ארץ יהודה העשוי ללא חת, עמדו להם לבני ישראל כתוצאה מהמלחמות הרבות שנלחמו נגד אויביהם במשך כל תולדותיהם.

-
- (1) י. קרמון, השפעות טופוגרפיות על דרכי התחבורה ביהודה, יהודה וירושלים, ידיעות החברה לחקירת א"י ועתיקותיה, עמ' 147, ירושלים תשי"ז.
 (2) ד. עמירן, קוי יסוד במבנה הארץ מצפון לביקעת באר שבע, ארץ ישראל, מחקרים בידעת הארץ ועתיקותיה, ד', עמ' 20. ירושלים תשט"ז.
 (3) י. שטנר, המורפולוגיה של הרי ירושלים, יהודה וירושלים, ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה עמ' 141, ירושלים תשי"ז.
 (4) מ. הראל, מדבר יהודה, משרד החינוך והתרבות, מוסד סילד, עמ' 6, ירושלים, תשכ"ג.

- (5) ראה כנ"ל, מפת תחום המדבריות עמוד 8.
 (6) Gardiner, A. H., The Ancient Military Road from Egypt to Palestine, Journal of Egyptian Archaeology VI, p. 105, 1920.
 (7) מ. אבייונה, ערך „דרכים“, אינצקלופדיה מקראית כרך ב' עמ' 715, ירושלים 1954.
 (8) צ. רון, טרסות חקלאיות בהרי יהודה, עבודת גמר במחלקה לגיאוגרפיה של האוניברסיטה העברית ירושלים, 1964, (סטנסיל).
 (9) מ. הראל, נופי קרסט בארץ ישראל, טבע וארץ כרך ב' חוברות היו שבט-אדר תשי"ך.